

Az Ipoli Pásztó falu pelikánja¹

Sas és félhold Dél-Hont egén (1595–1685)

Az első évszám Ali honti „győzelemünnepének” időleges végét, a másik pedig a megye töröktől való végleges megszabadulásának esztendejét jelzi. Kinek szolgáltak e csaknem száz év alatt falum jobbágysai? Ipolypásztó 1602-ig a lévai vár urának, Dobó Ferencnek a kezén van. Halála után a bécsi udvar praktikáktól sem riad vissza, hogy Lévát és tartozékait magának kaparintsza meg. Parancsot ad a várbirtok lefoglalására. Az őrség, hűségeskűjére hivatkozva, megtagadja a vár átadását, a császáriak azonban furfanggal elfoglalják azt. A Dobó-híveket Pozsonyba, a terméskészletet s a borokat Bécsbe, a drága műkincseket pedig Prágába hurcolták. A foglalás kapcsán pör támad. Az udvari bürokrácia beleköt Dobó Ferenc végrendeletébe, kifogásolván, hogy azon a „pecsétek (...) ferdén vannak”. Dobóné Perényi Zsófia több évi huzavona után végül is úgy szerezte vissza Lévát, hogy nőül ment Kollninch Szigfrid báróhoz, akit aztán a király 1606-ban megerősített Léva és tartozékai birtoklásában. Falum jobbágysai 1623-ig neki, majd ezt követően a Lévát magához csatoló kincstárnak tartoznak szolgálattal. Az utóbbinak 1640-ig, amikor is a király a várbirtokot száznyolcvanezer forintért átengedte egy újabb magánbirtokosnak, Csáky László grófnak. Ezt követően Ipolypásztó jobbágysai majdnem öt évtizeden át robotoltak a Csákyaknak. Zűrzavaros időkben, melyek a gazdálkodásnak nem kedveztek. Léva Börzsönyvidéki tartozékfalvait ekkor már ismét háborgatja a török, az itteni birtoktest ebek harmincadjára jut, Csáky szalmája lesz. Az utóbbi szólás, amellyel manapság vagyon vagy birtok hírhedt gondozatlanságát fejezzük ki, eredetileg a falumat is uraló Csáky grófok mindenki által prédált, csöndeskén tönkremenő lévai váruradalmára vonatkozott, szemléletes tömörséggel fejezve ki a század gazdasági állapotait, a hanyatlást, melynek okait a terület elnéptelenedésében, a parasztkéz hiányában, a békekötések ellenére is gyakori török rablóportyákban, faluhódoltatásokban, a századot végigkísérő bécsi abszolutizmusban és a tüzzel-vassal folytatott ellenreformációban lelhetjük meg. Hogyan is állhatott volna helyre a rend, hogyan is indultak volna virágzásnak a falvak? A XVII. század folyamán, időleges nyugalmi korszakoktól eltekintve, két óriási malomkö: Bécs és Sztambul között öröklődött az Ipoly alsó folyásvidékének emberanyaga.

Hatalmas veszteségekkel élte túl a török uralom első szakaszát és a felszabadító hadjáratot Pásztó is. 1554-ben ötvenhárom, 1570-ben harminckilenc, 1598-ban pedig csak tizenhat családot találtak itt az összeírók. Amikor Pálffy Miklós felszabadította Esztergomot és Drégelyt, a hadak vonulása óriási területeket néptelenített el az Ipoly mentén is. Rudolf császár elrendelte, hogy telepítsék be a vidéket. Pálffy a parancsot úgy teljesítette, hogy a Budától délre eső területeket elpusztította, s lakosságát többek között a Garam és az Ipoly gyér népességű vidékeire telepítette át. De kerültek ide lakosok egyéb tájakról is. Török Gábor, aki tágabban értelmezett szülőföldemről kiváló településtörténeti dolgozatot írt, kimutatta, hogy területi származás szempontjából vidékünk lakóinak névanyaga a XVI–XVII. században rendkívül tarka képet mutat. A régi Börzsöny-vidéki, Alsó-Ipoly menti nevek mellett – amelyek a névanyagnak mindössze tizennégy százalékát alkotják – találunk itt alföldieket (13%), dunántúliakat (2%), s főleg kislalföldieket és felvidékieket (71%) – ebből a töröktől kevésbé háborgatott Nyitra, Bars, Észak-Hont és Észak-Nógrád megye részesedése 49%.

Hogyan jutott Török ezekre a következtetésekre? A legrégebbi anyakönyvek áttanulmányozása elárulja, hogy egy Börzsöny vidéki családnév hol és mikor bukkant fel a legkorábban, mely faluba került viselője a későbbiekben. Másrészt a jobbágynévsorok is eligazítanak a származás kérdésében: igen gyakran közlik a más (általában közeli) községekben lakó, de a feljegyzés helyén is földet és szőlőt bíró jobbágyok, az ún. extraneusok nevét, sőt származásuk helyét is. Így például tudjuk, hogy Ipolypásztón az 1598-ban összeírt tizenhat családfőből hét extraneus volt, közülük három Vámosmikoláról, kettő-kettő pedig Nagy-Börzsönyből és Kisövedről került a falumba. Segít a vidék lakosainak származását felderíteni a telkes jobbágyosság kételemű névadási gyakorlata is, amely a XVII. században egyre inkább megszilárdul. Valódi

¹ Részlet a szerzőnek szülőfalujáról, a Hont megyei Ipolypásztóról, a ma Csehszlovákiához tartozó Pastovcéről készülő írói falurajzából.

családnév helyett ugyan még ebben a korban is előfordul az alkalmi használathoz igazodó ragadványnev. Falumban egy és ugyanazon személyt 1603-ban Zepen Lepeő, 1628-ban pedig Leepeo néven írták össze. Az 1603-ban feljegyzett Paztor név, viselőjének megváltozott foglalkozásához igazodva 1616-ban Juhászként tűnik fel. A kuriózumok ellenére a családnév a XVII. században kezd már állandósulni, s a ragadványneveket a nagy telepítések, népmozgások korában gyakran olyan családnevek váltják fel, melyek azt a helyet jelzik, ahonnan a jobbágy szökve, átköltözve vagy telepítés révén elszármazott. Ipolypásztó névanyagában erre is találunk példákat. Keleti származékra utalnak az Eperies (1598) és a Be-recki (1603, Zemplén megyei helység) nevek, alföldre a Dejtár (1598), Pest megyeire a Szaday (1616) név.

A telepítések ellenére a falu lakossága nem állapodik meg. 1603-ban huszonöt, 1616-ban húsz, 1625-ben tizennégy, 1628-ban tizenöt családfőt írtak össze, a Kis, Molnár, Panyi, Suth, Gál, Hegedős családok mellett néhány olyan nevet is (Kassai, Kovács, Pereszlenyi, Pető, Tóth, Urbán), melyeknek viselői elmondhatják magukról, hogy régi, törzsökös ipolypásztóiként érték meg a mi időnket is. Általában azonban a kor nem kedvezett sem a család-, sem pedig a településtörténeti folytonosság kialakulásának, s nem tette lehetővé a falvak növekedését sem. Bizonyítják ezt a Hont megyei portális összeírások is. A XVII. század elején elrendelik, hogy egy portára négy jobbágyot, illetőleg tizenkét szellért kell számítani. Ezt figyelembe véve sem beszélhetünk azonban arról, hogy a korabeli Hont népes lett volna. Ellenkezőleg. 1609-ben a porták száma 453,75 volt, 1618-ban 428,25, 1635-ben már csak 262,65, 1948–49-ben pedig mindössze 101!

A lakosság gyűrlésének, elmenekülésének fő oka továbbra is a török veszedelem. Esztergom a korábbi század végére ugyan felszabadult, 1605-ben azonban ismét török kézre került, s azon is maradt majd nyolc évtizeden át, állandó veszélyt jelentve – a török fészek Párkánnyal együtt – az Alsó-Ipoly mentére. A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki, majd bécsi békekötés szerint Hont megye (várait: Ipolydamásdot és Drégelypalánkot is beleértve) a király birtokába került vissza, portyáival és betöréseivel azonban a török sokat háborgatta a Börzsöny-vidék népét. A Bars, Hont és Nógrád 1630-i serelei a török végbeliektől című jelentés szerint „Ez mostani új Hasszán Pasa vezér 1630. esztendőben tett török violentiál ím az alól megírt rend szerint következnek: (...) Szent-Jakab hónap első napján két német ment volt Bersenybe Nógrádból: igaz útkapitány a bersenyi erdőn megfogták a törökök, rabul elvitték Budára (...) Eleget írt érette a nógrádi kapitány, de semmi haszna lett, mind a mai napig a szent békeesség és az igazság ellen kezeknél tartják. (...) in mense Septembris öt nógrádi katona mentenek Bél nevű falura nyomtatni, a párkányi törökök reá ütöttek, mind az ötnök lovokat elvitték. Ki felől a nógrádi vicekapitány egynehányszor írt a mostani esztergomi Mehemet pasának, de csak választ sem tett levelére, nem hogy visszaadta volna lovaikat: ma is oda vannak azért, semmi uton nem restituáltatta.”

A török békezeségnek a bizonyítékait sorjázatot jelentés, amelyből csak a falum közvetlen közelére vonatkozó eseteket ragadtam ki, bőven beszél még rablásról, fosztogatásról, marhahajtásról, rabfogásról, asszonyok és gyermekek elhurcolásáról. Megtoldja a panaszáradatot a törökkel folytatott 1642-es békealkudozások Hont megyére vonatkozó része is, amelyben ezt olvashatjuk: „Faluk hoidultatásai Nr. 51. Rabok elvitele Nr. 391. Emberölés Nr. 62. Marhahajtás Nr. 145. Adófizetés ft. 86 150. Rabok váltásága ft. 10 763. Kártétel ft. 18 935.” Egy másik – ugyancsak 1642-ből származó – jegyzék szerint a század-előtti kötött bécsi béke ellenére a törökök ötvenegy (más adatok szerint hetvenkét) falut hódoltattak be Hontban, köztük Ipolypásztó közvetlen környékéről Szetét, Lontót, Szakállost, Szalkát, Helembát, Kövesdet, Kisölvedet. Két meghódított község neve hiányzik a megrongálódott összeírásból. Lehetséges, hogy köztük volt Pásztó is, amelynek határa érintkezik Kisölvedével, s amelyet az Ipoly vonalán északról is, délről is több hódolt falu fogott közre? Vagy megvédte netán a palánkvár, melyet 1594-ben, a török időleges kiűzése után ismét felépítettek? Pontos válasza nem vállalkozhatom. Az viszont biztos, hogy falumak körülcsapkodták a török veszedelem mennykövei. 1646-ban a váci törökök Ipolydamásd várát rohanják meg. Őrségét és a falu lakosságát felkoncolják, az Ipoly-vonalat védő fontos végvárt pedig a földdel teszik egyenlővé. Három évvel később a párkányi aga Szalkát dúlta fel. Igaz, a magyarok a dúlókon ütöttek (az agát fiával és számos előkelő tiszttel együtt elfogták, Érsekújvába szállították, s tizenkilencüknek a fejét vették), ettől azonban nem riadt vissza a török, sőt 1649-ben orvul ismét bevette Drégely várát, jóllehet azt a század elején kötött s változatlanul érvényben levő békemegállapodás a magyaroknak ítélte oda. Diplomáciai tiltakozásra a törökök a várat visszaadták ugyan a királynak, terület-szerzési szándékaikról azonban egyáltalán nem mondtak le.

1663-ban a szultán, megunva a századot végigkísérő kisebb csatározásokat, portyákat, szüntelen végvári villongásokat, hatalmas hadjáratot indított a Habsburg-kézen levő megyék meghódítására. Augusztus elején nagy győzelmet aratott Párkánynál, szeptemberben pedig hatheti heves ostrom után a kulcsfontosságú Érsekújvárt vette be. Török uralom alá került még az év őszén az Ipoly-völgyet védelmező Drégelypalánk és Nógrád is. A nagy hadjáratot az 1664-es vasvári békekötés zárta le. Állandó jelzőként a „szégyenteljes” tapadt e békéhez. A Habsburgok ugyanis több sikeres csatájuk dacára kötötték meg azt, prédaul vetve a töröknek mindazokat a területeket, amelyeket a hadjárat alatt szerettek. Hogy falum ekkor török kézre került-e, adatok híján nem tudom. Ha nem került, másféle megpróbáltatást rótt népére a sors: Bécs abszolutizmusát, illetve ennek szerves részeként a nagy néptömegek életét keserítő, kegyetlenségtől sem visszariadó ellenreformációt.

A reformációtól az ellenreformációig

Hontban a reformáció a városi polgárság feudalizmusellenes mozgalmaként indult, még a mohácsi csatavesztés előtt. A selmeci, kőrmöci bányákat az augsburgi Fuggerek vették bérbe. Munkásaik Németországból magukkal hozták, s itteni lakóhelyükön is terjesztették a reformáció tanait, melyek pár évtized alatt meghódították egész Hont megyét. A Mohács utáni időkben, amikor a török uralom súlya alatt összeomlott a régi rend, joggal érezhette úgy a nép, hogy sorsának rosszra fordulásáért az „istenek”, a nagy hatalmú egyház, a roppant vagyont felhalmozó szerzetesrendek is felelősek. Nem nézhetett jó szemmel a jobbhagyó azt sem, hogy a tizedet az egyház a török dúlásokat követő nehéz gazdasági helyzetben is behajtja tőle. A kétféle adózó, törököt, illetve földesurat-egyházat szolgáló nép körében a reformáció – hűbérelles felhangjai és társadalomkritikája révén – könnyen befogadásra talált. Segítette terjedését a török vész nyomában járó nagy megrendülés: oly világban, ahol a sors iszonyatból iszonyatba sodorja az embert, talán még Istent is másat kell keresni. Újat, ha már a régibe, a vesztett szalmaszáliba, kapaszkodni nem lehet . . .

Mikor és hogyan, milyen fő indokoktól vezérelten állt át Ipolypásztó a protestáns eszmékre, pontosan meg nem mondható. Feltételezem, hogy 1552 és 1610 között. Az időszak felső határa a zsolnai zsinat esztendeje, amikor is Hont megye egésze csatlakozott a bányavidéki református püspökséghez. Az első évszám a megye töröknek való behódolását jelzi, oly vonatkozásban lehet köze a világkép változásához, hogy tudjuk: a török a protestantizmus terjedését nem akadályozta.

Nem így a bécsi politika. Az 1606-os békekötésekben ugyan még elismeri a vallásgyakorlat szabadságát, az 1608-as országgyűlés azonban már jelentős kiváltságokkal igyekszik visszaédesgetni az államvallás kebelébe a főurakat, akiktől a „cuius regio, eius religio” (akié a föld, azé a vallás) elv megvalósítását várja el. Falumnak e korban az volt a szerencséje, hogy hűbérura, Kollonich Szigfrid, maga is a reformáció eszméit vallotta, lutheránus volt. Lévai várbírtokától azonban 1623-ban megfosztották. Kegyevesztésének oka nyilvánvaló: a következő évben már az ellenreformáció buzgó élcsapata, a jezsuita rend tevékenykedik Léván, s nyilván a vár tartozékfalvaiban is. Hogyan vészelté át ezt a korszakot falum, nem tudom. A templom alatti rőtöklyukakról olvastam olyan egyháztörténeti vélekedést, mely szerint titkos vallási szertartások helyéül is szolgálhattak. Ha ez igaz, több, mint lidércnyomásos a kép: a földmélyi folyosókban fojtottan szakad ki falum embereiből a korszak nagy nyomorúságát: török, Habsburg és ellenreformáció okozta szenvedését mind-mind felpanaszoló zsoldár, ez a megrendítő önsírató:

*. . . fenyegtet én ellenségem,
A hitetlen rettegtet engem,
Mert én rólam tanácsot tartnak,
És ellenem kötést tesznek,
Nagy haraggal rám gerjednek,
Hogy megnyomorítsanak.*

*Nagy inségben kesereg szívem,
Rettegtem halálos félelem,
Teljességgel elszomorodtam,
Félek, rettegek, gyötrődöm,
Reszketvén szörnyen vesződöm,
Úgy hogy immár sokszor kívántam:*

*Óh, ha szárnyaim lehetnének,
Mint a galamb ha repülhetnék,
Én elrepülnék messze földre,
Elmennék e népek közül,
Pusztát keresnék ezentúl,
Ahol nyugodalmam lehetne . . .*

Hogyan került ki falum az ellenreformációnak abból a hullámából, amely különösen II. Ferdinánd uralkodása alatt, 1619–1637 között volt erős Hontban, adatok híján (melyeket egy későbbi, az egyház régi irattárát megsemmisítő tűzvész emésztett el), nem idézhető fel pontosan. Némák a későbbi évtizedek koronatanúí is. Ipolypásztó 1651–1673 közötti prédikátorának a nevét ismerjük csupán: Ujvári István. Sírba vitte élményeit, tapasztalatait, félelmeit és hősi elszántságát utódja, Sallay János (1673–1695) is. Mindkettőjüknek lett volna mit hagyniuk ránk: falumbéli működésük a Wesselényi-összeesküvés leleplezését követő osztrák abszolutizmus és a Szelepcsényi György által kezdeményezett, terrorisztikus és katonai eszközökkel megvalósított hittérítés idejére esik. Arra az időre, melynek csapdájáról Szenci Molnár Albert erőteljes nyelve vallhat csak igazán: „Perelj Uram! perlöimmel, /Harczolj én ellenségeimmel, /Te paizsodat ragadd elő. /Én segedelmemre állj elő / . . . / Mert nekem hálót vetettek, /És mély árkot készítettek, /Hogy életemben ok nélkül /megejtsenek kegyetlenül . . .”

A nagy ellenreformációs támadás ugyancsak megapasztotta az Ipolypásztót is magába fogláló drégelypalánki református egyházmegyét! A XVII. század közepén még tizenkilenc anyaegyház tartozott hozzá, a következő évszázad második harmadát azonban már csak öt (!) élte meg. Nem csoda: 1673 szeptemberében a pozsonyi vérbíróság Hont megyéből tizenkilenc prédikátort idézett maga elé. Valamennyiüket kegyetlenül megkínózták. Kettejük – a rakoncai és a kormosói pap – a tüzes vassal megbélyegzett, evezőpadhoz láncolt, rendszeresen korbácsolt, szenvedéseit ritkán túlélő gályarab sorsára

jutott. Hogy Ujvári István és Sallay János miként került el társai sorsát, nem tudható. Feltételezhetjük, hogy a vértörvényeszek idejére, 1673-ra Ujvári vagy elhunyt, vagy pedig távozott a megyéből, illetőleg, hogy Sallay akkor még nem telepedett meg falumban. Menekülésük másik magyarázata az lehet, hogy hozzájuk nem ért el a bécsi sas ragadozó karma.

Ujvár eleste, 1663 után falum állhatott török hódoltság alatt is. Akár így, akár úgy, urai közül egyik kutya, másik eb . . .

Az Ipoli Pásztó falu pelikánja

A Bécs és Sztambul malomkövei között őrlődő vidéken a század második harmadára erősen megbomlott a rend. A büszke nemesi vármegye parasztvármegyévé fokozódott le: az alispán jobbágyok, falusi bírák által szedette az adót. A vármegye élére a jobbágyok jelöltjei közül parasztkapitányt nevezett ki, melléje a kisebb közigazgatási egységek, a hadnagyságok hadnagyokat állítottak, akik mellé a falvak fegyveres tizedeseket osztottak be. A fegyveres, önvédő jobbágyszervezet törekvése az volt, hogy a hadak dúlta vidéken úgy-ahogy fenntartsa a rendet, üldözze a kóborokat, zavarosban halászókat, fosztogatókat, „latrokat”, védelmet nyújtson a Wesselényi-összeesküvés után elbocsátott, zsoldjuktól kikopott magyar végvári vitézek erőszakos foglalásai és a török rajtaütések ellen. A század vége felé lehangolóan sivár képet nyújtott Hont. Feljegyezték: amikor Gerhard Pál alispán Merczi tábornokkal bejárta egyszer a vármegyét, Báltól Korponáig s onnan Vácig és Esztergomig, egyetlen lélekkel sem találkozott. A falvak elnéptelenedtek. Lakóik – hol a török, hol az osztrák, hol mindkettő elől menekülve – erdőkben, üregekben, ingoványokban vertek tanyát.

Hogy e nagy menekülések mily ősi, már-már atavisztikus félelmeket alakítottak ki falum lakóiban, s hogy milyen eleven máig is a töröktől való bujdosások emléke, megtapasztalhattam nemcsak a helyi mesék, mondák, legendák gyermekekkori magamba szívásának korában, hanem e kézirat írásakor is. Éppen a török kori fejezetek megformálásán munkálkodtam, odahaza töltvén a nyarat, amikor a Máj-hegyen, szőlőnk mellett egy gabonatóblában a kombájn alatt beszakadt a föld. Rejtekhely táruktól? Egykori pince? A jelenlevők egyhangúan az előbbire szavaztak. Ki is vitathatná, hogy az üreg a törökök ellen nyújtott menedéket? Ki is ne hinné el – hisz minden legenda valóságmag körül képződik –, hogy falum nagyharangját, amely a hagyomány szerint még a reformáció előtti időkből származik, a török elől az Ipoly holtágai-ban rejtgették? Ki kételkednék abban, hogy az asszonyok a hódítók elől a mocsárban, tölgyesben, a Széki-tó ingoványaiban kerestek menedéket? Mert hát – mint megboldogult Kassai Zsuzsánna néniem magnón reám hagyta volt –, mert hát „... Évittik a törökök az asszonyokat. Évittik ikét és úgy bújkáltak, olyan vizes pocsonyás helekénn, lapulevelek alatt. Hogy hát még ne találják, osztán éjjé hazamént az asszon, hát mondta:

– Nyissák ki a zajtót, édesanyám.

Hát asszonyga: Ki vagy?

– Hát én vagyok a lánya, nem ismer?

Asszonyga: Az őmént, évittik a törökök. Nem él á má.

De hogy: Hazagyüttem, én vagyok.

De nem nyitotta ki az annya, nem hitte. Réggöre ott vót meghalva.”

A szerencsétlen lány vagy fiatalasszony sorsát felidéző történetet valamikor ballada lehetett. A párbeszéd s a mesezáró fordulat ugyanis csaknem teljesen megegyezik a Gyönyörű Bán Kata című balladával. Megpróbáltatások és tragédiák a korábbi századokban ép, kerek alkotásokban élhettek az Ipoly mente népköltészetében is, amelyből, íme, napjainkban is vet elénk tükörcserépnit az idő, felmutatva a török világ emlékeit.

A török fészkek: Párkány, Esztergom, majd pedig Érsekújvár visszavételével az oszmán uralom Hontban 1685 nyarán egyszer s mindenkorra véget ért. Mit hagyott maga után? Gyéren lakott, műveletlen, pusztuló tájat s rajta a sebeből gyógyuló embert.

Falum 1691-ben vágatott pecsétjén az „Ipoli Pásztó falu pecsétje” körfelirat közepén egy pelikán áll.

Szent madár.

Önnön vérevel táplálja fiait, hogy megőrizze s általadja őket az időnek, mely – vonzva magához a reményt – mindig eljövend.

Zalabai Zsigmond

